

УДК 81' 38

ПРЕЦЕДЕНТНИЙ ВИМІР СЛОВА І. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

СЮТА

Галина Мирославівна,

доктор філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу стилістики, культури мови
та соціолінгвістики Інституту
української мови НАН України,
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ,
01001;

E- mail: siutagalina@gmail.com

ORCID.org/0000-0003-3273-1644

Halyna

SIUTA,

Doctor of Philological Sciences,
Researcher of the Department of
Stylistics, Language Culture and
Sociolinguistics, Institute of the
Ukrainian Language of National
Academy of Sciences of Ukraine;

4 Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine;

E- mail: siutagalina@gmail.com

ORCID.org/0000-0003-3273-1644

Обґрунтовано статус прецедентних висловлень І. Котляревського як одиниць сучасного українського мовомислення, продемонстровано їх актуальність для текстів різних жанрів (художнього, публіцистичного, інтернет-комунікації). Простежено текстотвірні, функціонально-стилістичні, комунікативно-прагматичні, аксіологічні аспекти реінтерпретації цитат, засвоєних українською мовно-літературною практикою із текстів поеми «Енеїда» та п'єси «Наталка Полтавка». Продемонстровано їх актуальність як носіїв лінгвокультурної інформації. Акцентовано увагу на тому, що афоризовані й потенційно афористичні висловлення І. Котляревського виконують функцію ментальної консолідації української поетичної і – в глобальному вимірі – літературної мови.

Ключові слова: мовотворчість І. Котляревського, прецедентне висловлення, реактуалізація прецедентних висловлень, реінтерпретація прецедентних висловлень, цитата.

*І вогник, ним засвічений, не згас (І. Франко).
Великі художники є голосом часу (Є. Сверстюк).*

Український досвід пізнання мовної постаті І.П. Котляревського як творця української літературної мови багатогранний і різноаспектний. І попри те – апріорі неповний, бо кожне повернення текстів цього «великого художника, що є голосом часу» (Є. Сверстюк), їх уважне прочитання і перепрочитання, доосмислення і переосмислення виявляє

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2019.91.4>

непрощенні прогалини в осягненні їхньої оприявленої і прихованої, глибинної націєтворчої сутності.

Зокрема це стосується розуміння природи висловлень І. Котляревського як одиниць українського мовомислення. Адже упродовж більш ніж двохсот років, із часу опублікування перших частин «Енеїди» у 1798 році, «Котляревський мав винятковий вплив на своїх сучасників і на українську суспільність... не завдяки самому талантові й майстерності. І в «Енеїді», і особливо в «Наталці Полтавці» та «Москалеві-чарівнику» він утвердив високе почуття людської і національної гідності, без чого не можна було б і думати про відродження культури пригнобленого й полонізованого краю» [Сверстюк 1970]. Це очевидне продовження цитованої в цій же праці Франкової думки про те, що «писання Котляревського задля їх глибокої національності, простоти і при тім загальнолюдської доступності й зрозумілості не могли лишитися без впливу на відродження українсько-руського духу не тільки на Україні, але і в Галичині».

І «Енеїда», і «Наталка Полтавка», і «Москаль чарівник», попри те, що вже стали незаперечними фактами історії української мови та літератури, й досі зберігають ідейну актуальність, а знакові для них висловлення не тільки пасивно закріплені в інтелектуально-мовній свідомості сучасних українців, а й активно відтворюються в різножанровій комунікативній практиці. Такими в українській словесності є численні афоризовані й потенційно афористичні висловлення І. Котляревського, які входять у ядерну зону українського цитатного словника. Насамперед це хрестоматійні висловлення, закріплені в мовній свідомості й активному словнику каноном шкільної та вишівської освіти: *Еней був парубок моторний і хлопець хоч куди козак; зла Юнона, суча дочка, розкудкудакалась, як квочка; любов к отчизні де героїть, там сила вража не устоїть, там грудь сильніша од гармат; де общєє добро в упадку, забудь отця, забудь і матку, лети повинність ісправлять; за милу все терять готові: клейноди, животи, обнови, одна дорожє милой – честь; жизнь – алтин, а смерть – копійка; мужича правда єсть колюча, а панська на всі боки гнуча; де згода в сімействі, де мир і тишина, щасливі там*

люди, блаженна сторона; доля людська єсть доля сліпая; Живе хто в світі необачно, тому ніде не буде смачно, а більш, коли і совість жметь та ін. Їхню вписаність у лексико-фразеологічну систему національної мови засвідчують різножанрові тексти – художні (поетичні, прозові), публіцистичні тощо: *Тепер по селах – інженери, / І лікарі, й учителі. / Та й інші – чим не кавалери, – / Хоч трудяться коло землі! / Проїшли такі науки й школи, / Що і не нюхав їх ніколи / Той возний, писар а чи дяк. / Та й до роботи всяк проворний, / І кожен – «парубок моторний, / І хлопець хоть куди козак...»* (Д. Молякевич, «Еней у Полтаві та ще й трохи за нею»); *Двоє ошарпанців, «осмалених, як гиря, ланців», [...] поволі наблизилися до межі табірної зони й зупинились, мовби в нерішучості, біля квіткового бар'єру* (О. Гончар, «Бригантина»); *Усе чудне тут: місто, люди, ринок, / Якісь птахи – «не з нашого села», / А от же півня, цей живий годинник, / Чиясь рука у Ріо занесла!* (М. Рильський, «Ріо-де-Жанейро»); *Коли про пекло ми читали, / То хто із нас не розумів, / За що панів там мордували / І жарили зо всіх боків* (М. Рильський, «Іванів гай»); *То й спакував свої достатки, / В Полтаву рушив навпрошки. / Було не дуже в нього ноші, / Тож вище підкотив холоші / (Бо зранку росяно було), / Узяв гирлигу – знадобиться / В дорозі од собак одбитись – / І тягу дав, аж загуло* (Д. Молякевич, «Еней у Полтаві та ще й трохи за нею»); *Уже понад 220 років українці сміються над пригодами Енея, який «був парубок моторний і хлопець хоч куди козак». Проте далеко не кожен знає, що автору було лише 29 років, коли він написав ці рядки, а загалом працював над поемою 30 років* (Вікенд, 9.09.019); *Тимошенко, суча дочка, розкудкудалась, як квочка* (дивимось ток-шоу Савіка Шустера) (<https://censor.net.ua/forum/2519791/23.04.10>).

Ці й багато інших висловлень І. Котляревського функціонують як смислово самодостатні комунікативно-оцінні одиниці, які, однак, при входженні у нові мовно-літературні контексти зберігають свою асоціативно-мовну пам'ять.

Водночас варто наголосити, що не всі потенційно афористичні цитати з «Енеїди» стали одиницями загальнокультурного досвіду, національної інтелектуально-мовної практики. Наприклад, до таких поверхово прочитаних,

не усвідомлених або й, на жаль, зовсім не помічених українським читачем належить глибоко філософське за своєю внутрішньою наповненістю, україноцентричністю висловлення *но тільки щоб латинське плем'я удержало на вічне врем'я імення, мову, віру, вид*. Ця й інші авторські сентенції «на жаль, не набули поширення в практиці літературного спілкування, не стали ознакою автоматичного коду в розмовному стилі» [Єрмоленко 2000: 28 – 29]. Відтак вони «не поширювалися в масовому когнитуванні, не вживлювалися в мовну свідомість наступних поколінь читачів, не ставали органічною часткою їхньої мовної культури» [Єрмоленко 2000: 29]. Тим часом потенційних афоризмів у творах І. Котляревського незліченна кількість, і «вони є потенційним джерелом поповнення сучасного розмовного стилю» [Там само].

Низка естетизованих мінітекстів І. Котляревського вживаються для вторинної, образно-експресивної номінації осіб, явищ, життєвих ситуацій тощо, що теж стає можливим завдяки мовно-емоційній пам'яті прецедентного висловлення. Таким засобом миттєвого лаконічного реагування в ситуаціях, що описують здатність самопожертви заради високих патріотичних ідеалів, є слова Евріала *любов к Отчизні де героїть, там сила вража не устоїть*. Очевидно, його афоризацію умотивовують змістово-оцінна згущеність і філософський зміст, які сприяють закріпленню названого висловлення в статусі незмінно актуального, надчасового мовно-естетичного знака національної культури, його входженню в нові тексти наступних періодів історії української літературної мови і в первинному, прецедентному, і в трансформованому форматах. Пор.: *вже сказано голосно й чисто любов ік отчизні/ мов камінь у річку слова і круги по воді* (Ю. Андрухович, цикл «Загибель котляревщини, або ж безконечна подорож у безсмертя»); *«Любов к отчизні де героїть, там сила вража не устоїть, там груди сильніша од гармат»* – заголовок статті про українських курсантів, які в окупованому Криму, в Севастополі, під час підняття російського прапора над будівлею військового училища заспівали гімн України (<https://lb.ua/news/2017/12/06/383941>); *«Любов к Отчизні де героїть, там сила вража не устоїть, там груди*

сильніша от гармат...», – так Іван Петрович звертається до нас рядками своєї славнозвісної поеми «Енеїда». У цих словах є правда, і вони, як ніколи актуальні сьогодні (<http://www.rada-poltava.gov.ua/news/72395552/22.11.18>). В останньому контексті цитату вжито для підтвердження правильності висловлюваної думки. Цю стратегію виявляють метаоператори, що їх у сучасних текстах переконливо репрезентує структурно-семантична модель «як / так + дієслово мовлення в означено-особовій формі» з конкретизувальним покликанням на автора: *як / так сказав (казав, говорив, писав) І. Котляревський; так Іван Петрович звертається* тощо.

В одній із сучасних поезій спостерігаємо безпосередню вказівку на прецедентну природу висловлення І. Котляревського: *Зайшов у сквер. А там, на лавці, / Про шведа люди річ вели. / Повідали й про те полтавці, / Як пинхви доброї дали / Отут фашисту-супостату. / На це Еней прорік цитату / (Хоч не мастак він до цитат): / «Любов к отчизні де героїть, / Там сила вража неустойть, / Там груди сильніша од гармат...» / І вмовк... (Д. Молякевич, «Еней у Полтаві та ще й трохи за нею»).*

У когнітивно-комунікативний простір національної мови, а отже, і в активний словник українських мовців увійшли також цитати-імена, що генетично належать до текстів І. Котляревського. Їхня комунікативна активність пов'язана із здатністю лаконічно експонувати значний обсяг власне номінативної і пов'язаної з нею загальнокультурної інформації. Завдяки цьому відбувається ментально-оцінне співвіднесення, накладання віддалених у часі й просторі життєвих та літературно-текстових ситуацій і водночас їх проектування на прецедентні тексти «Енеїди» та «Наталки Полтавки».

Імена героїв І. Котляревського є частиною цитатно-ономастичного корпусу сучасної української поезії, а в ширшому вимірі – сучасної літературної мови. Репрезентуючи національний культурно-історичний досвід, вони в сучасній художньомовній практиці необмежено розвивають, нарощують прецедентну семантику й оцінність: *А от полтавки (щастя їм!), / Наталки, й навіть не Наталки, – / Оце-то, я вам доповім! / Поглянеш – писана картина! / (Умитися дочці*

Латина!) / *А що хода – немов у пав...* / *Еней, згадавши давні звички,* / *Було, прилипнув до спіднички,* / *Та дзуськи! Не на ту напав!* / *«Гай, гай, – промовила, – козаче,* / *Ти з глузду з'їхав, далеко!»* / *Я – не Лавінія! Тим паче / І не Дідона я тобі!*

Багатство цитатного матеріалу, зафіксованого в сучасних українських писемних і усних текстах, дає змогу простежити механізми й різновиди трансформації прецедентних висловлень з «Енеїди» та «Наталки Полтавки».

Найчастотніших трансформацій (субституцій, нарощень, розбудови тощо) зазнають канонічні, найбільш упізнавані цитати І. Котляревського. На їхню впізнаваність орієнтуються сучасні майстри художнього слова (*Ілько був парубок моторний / І хлопець хоч куди козак... / (Тіль Котляревського пригорне / Мене в цю хвилю міцно так / І скаже: він таки мастак! – / Бо хто ж за точність у цитаті / Винув нас у плагіаті?!)* (М. Рильський). Ними також активно оперують, а іноді й ментально маніпулюють у сучасних масмедіа. Такі субституції здебільшого зумовлені лінгвоментальним оновленням класичної, утрадиційненої у вжитку цитати, завдяки чому відбувається її комунікативно-оцінна реактуалізація. Це особливо помітно, коли об'єктом лексичного заміщення стають власні назви. Відповідно до комунікативно-прагматичних потреб новостворюваних текстів, «ономастичні точки» прецедентного висловлення оновлюють імена інших літературних героїв, топоніми тощо: *Тимошенко, суча дочка, розкудкудакалась, як квочка* (<https://sensor.net.ua/forum/2519791/23.04.10>); *Зима був парубок моторний / І хлопець хоть куди козак, / Удався на всеє зле проворний, / Завзятийший од всіх бурлак / [...] / Но зла Юнона, суча дочка, / Розкудкудакалась, як квочка, / Бо Льюху не любила – страх; / Давно вона уже хотіла, / Щоб його душка полетіла / К чортам і щоб і дух не пах. / Зима був тяжко не по серцю / Юноні, – все її гнівив: / Здавався гірчийший їй від перцю, / Ні в чім Юноні не просив; / Но гірш за те їй не любився, / Що, бач, в Донецьку народився. / [...] / Побачила Юнона з неба, / Що пан Зима на поромах* (<http://ord-ua.com/2012/01/17>); *«В Полтаві народився і мамою Венеру звав»*. Івану Котляревському – 250 (<https://blog.yakaboo.ua/kotliarevsky.9.09.2019>). Пор.

збереження прецедентної лексико-граматичної структури цього висловлення в сучасному іронійно маркованому поетичному контексті, яке підкреслене графосемантично – лапками: *Енея наче підмінили / Занудьгував – не милий світ. / Всі на Олімпі говорили, / Що це – з похмілля чи пристрїт. / Він за Полтавою ж нудився, / Бо хоч «у Трої народився / І мамою Венеру звав», / Але була-таки Енею / Полтава рідною, своєю, / І, звісна річ, не без підстав* (Д. Молякевич, «Еней у Полтаві та ще й трохи за нею»).

Істотну модифікацію цитати зумовлює її компонентне розширення епітетами, оцінними елементами тощо. За семантико-аксіологічними параметрами таких поширювачів можна визначити час, культурно-історичні умови реактуалізації прецедентного висловлення, а в ширшому вимірі – простежити, як, наприклад, у радянській час змінювалося сприймання й розуміння літературної класики, відбувалася її ідеологічна адаптація: *Нехай же квітне, як природа, / Як Ваша пісня весняна, / В радянському сімействі згода, / У світі – мир і тишина* (М. Рильський, «Іванів гай»). Пор. із текстом І. Котляревського – початковими рядками пісні з п'єси «Наталка-Полтавка», яка вже стала народною: *Де згода в сімействі, де мир і тишина, / Щасливі там люди, блаженна сторона. / Їх Бог благословляє, добро їм посилає / І з ними вік живе, і щастя їм дає.*

Показовий аспект освоєння П. Загребельним фрагмента «Енеїди» фіксує Н.С. Голікова. Дослідниця виявляє дві суголосні реактуалізації в різних романах письменника: *тут, здається, те й знали, що їли чотири рази на день [...]: вже зранку об'їдалися котлетами, млинцями, запіканками, бабаками, обжирання, мов у «Енеїді» Котляревського («свинину їли там до хрїну, і локшину наперемїну, потім з підливою індик...»)* (П. Загребельний, «Південний комфорт») // *Коло сїльради вона [Котя] перескочила до Самуся, коло ферм знов до Левенця, так і їздила поперемїнно, як ото в «Енеїді»: «свинину їли там до хрїну, і локшину наперемїну. Хто був свининою, хто локшиною – не важило* («Левине серце»). І щодо них цілком слушно відзначає: «У першому контексті стилістема, зберігаючи первинний зміст, набуває додаткових іронічно-

сміслових конотацій; у другому, навпаки, – цитата відбиває ту саму гумористичну аксіологію, що й у протоджерелі, але оприявлює метафоризацію первинної сутності за подібністю характеру протікання дій, означених слововживаннями *поперемінно* (метатекст) – *напереміну* (прототекст)» [Голікова 2018: 179]. Доповнюючи цілісність цих рефлексій сучасними поетичними реінтерпретаціями, проілюструємо відтворення прецедентної ампліфікаційної моделі для опису гастрономічного розмаїття в іронійному вірші Д. Молякевича «Еней у Полтаві та ще й трохи за нею»: *Угледів там наїдки ласі; / А замість різних варенух / Таке стояло на шинквасі, / Що аж перехопило дух. / Не знав, що їсти-пити брати, – / Битки, котлети і салати / Несли полтавці на столи, / Ромштекси й інші лигоманці, / Яких не відали троянці, / І навіть галушки були!*

Варто звернути увагу на контекстну прагматику цитат І. Котляревського в поезіях-присвятах, віршах, написаних до роковин поета. У таких творах їх активна присутність у функції засобів ідентифікації, актуалізованих маркерів мовомислення І. Котляревського жанрово зумовлена і цілком виправдана. Зокрема, каскадне нагромадження ідентифікаційно-цитатних референцій до мовостилю письменника стало текстотвірним принципом поеми М. Рильського «Іванів гай», забезпечуючи своєрідний діалогічно-інтертекстуальний каркас її ліричного розвитку: *Були, як живодайна туча, / Слова, що варті добрих справ: / Мужицька правда є колюча, / А панська на всі боки гнуча... / Мужицьку правду він обрав! / Тим-то й нині гай Іванів / Завжди зеленіє / Наша дума, наша пісня – / Справджені надії! / ... / Живемо в сім'ї великій / Чесно, без облуди... / Будеш, батьку, панувати, / Поки живуть люди!* Звертаємо увагу на додаткове конструктивне навантаження точних (чи мінімально трансформованих) цитат, які версифікаційно сумірні або й цілковито конгруентні з віршовим рядком, двовіршем чи строфою, а їхня ритмомелодика максимально узгоджена із силабо-тонічною будовою поеми М. Рильського. Крім структурного, цитати мають чітке ідентифікаційне призначення: через упізнавані цитати активізують у пам'яті

читача інформацію про творчість І. Котляревського та її високу оцінку в поезії Т. Шевченка «На вічну пам'ять Котляревському».

Із погляду семантико-аксіологічного розвитку прецедентних висловлень І. Котляревського в різножанрових українських текстах ХХІ століття знаковими вважаємо їх реактуалізацію як вербальних знаків новітньої артефактової маскультури. Нового життя вони набувають, наприклад, у форматі вербальної частини популярного принта на молодіжному одязі (футболках, світшотах, бомберах) та аксесуарах (сумки, рюкзаки, головні убори, наліпки), де Еней-«парубок моторний» мчить на прикрашеному тризубом потужному байку з вигуком «Дякую! Діду! за Енеїду!!!». Мовну естетику цього напису істотно посилює гра омонімів **моторний** – «проворний, спритний» [СУМ IV: 812] і **моторний** – «оснащений мотором, якому надає руху мотор» [СУМ IV: 812].

Схожий ракурс жартівливо-дидактичного трактування мінітекстів «Енеїди» активно розвиває популярний серед сучасної української молоді жанр інтернет-мемів. Лінгводидактична цінність таких реінтерпретацій очевидна: для їх прочитання користувач має достеменно розуміти зміст і походження уведеного в мем прецедентного висловлення, адже «“Енеїду” кожен мусить відкривати собі сам відповідно

до рівня своєї культури, самосвідомості й обізнаності з класичними джерелами» [Сверстюк].

Насправді вони починаються ось так:

Еней був парубок моторний
І хлопець хоть куди козак,

Починай
свій день
разом із

Енеєм, парубком
моторним

Слава
Зевсу за
ще один
день без
латинян

Такі новітні формати ще раз підтверджують, що «прецедентна продуктивність» текстів І. Котляревського пов'язана з їхньою здатністю виходити за часові межі своєї епохи й нарощувати нові аспекти інтерпретації в достатньо віддалених у часі поколіннях.

Голікова Н.С. Мова художньої прози Павла Загребельного: від слова до концепту. Дніпро: Акцент ПП, 2018.

Єрмоленко С. «Енеїда» І.П. Котляревського і нормативна основа сучасної літературної мови. *Культура слова*. 2000. Вип. 53 – 53.

Сверстюк С. Іван Котляревський сміється. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Sverstiuk_Yevhen/Ivan_Kotliarevskiy_smiyetsia

REFERENCES

Golikova, N.S. (2018). The language of Pavlo Zagrebelyny's fiction: from word to concept. Dnipro: Accent of PP (in Ukr.).

Yermolenko, S. (2000). "Aeneid" by I.P. Kotlyarevsky and the normative basis of modern literary language. *Culture of the word*, 53 – 54 (in Ukr.).

Sverstiuk, E. Ivan Kotlyarevsky laughs. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Sverstiuk_Yevhen/Ivan_Kotliarevskiy_smiyetsia

Статтю отримано 17.11.2019

Halyna Siuta

THE PRECEDENT STUDY OF I. KOTLYAREVSKY'S WORD

The article deals with the problem of reinterpretation of quotes which Ukrainian literary language and contemporary Ukrainian communicative practice adopted from Ivan Kotliarevs'kyj's texts.

From the point of view of methodology modern interpretation of Kotliarevs'kyj's precedent statements envisages the understanding of national philosophy and intertextual openness of his poetry.

The heuristic value of supervision above the using of such quotations in contemporary language practice is related to their study as active units of living Ukrainian communication in different functional spheres. That is why the status of I. Kotlyarevsky's precedent statements as active units of modern Ukrainian language is substantiated. Their relevance for Ukrainian texts of different genres (artistic, journalistic, Internet communication) is demonstrated. Text-forming, functional-stylistic, communicative-pragmatic, axiological aspects of the reinterpretation of quotations, mastered by Ukrainian language-literary practice from the texts of the poem "Aeneid" and the play "Natalka Poltavka" are traced. Their relevance as carriers of linguistic and cultural information has been demonstrated.

It is shown, that Kotlyarevsky's precedent statements have ability to separate from the precedent source, acquire some new connotations that are predefined by a sociocultural or sociopolitical situation.

The aim of this study is to demonstrate that Kotlyarevsky's precedent statements are active constructive (from the point of text-building and content-building) units of modern Ukrainian texts.

The article gives a detailed analysis of contextual pragmatics of Kotlyarevsky's intexts. One of the main ideas of this study is to demonstrate that Kotlyarevsky's aphoristic and potentially aphoristic statements has a specific function of mental consolidation of the Ukrainian poetic and – in the global dimension – literary language.

Keywords: I. Kotlyarevsky's lingual creativity, precedent statement, reactualization of precedent statements, reinterpretation of precedent statements, quote, citation.